

Maksim Žich

До проблеми політогенези Волинської землі (VI - початок X ст.)

Średniowiecze Polskie i Powszechnie 2 (6), 17-34

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Максим Жих

Санкт-Петербург

До проблеми політогенези Волинської землі (VI—початок X ст.)¹

У Галицькій та Волинській землях в домонгольську добу, сформувалися, як відомо, одні з основних міст-держав Давньої Русі². Їх виникненню передував довгий період еволюції східнослов'янських додержавних і ранньодержавних етнополітичних об'єднань. У майбутній Галицькій землі змін було мало: з VI ст. і аж до кінця X ст. тут жили *хорвати*³, які утворили потужне етнополітичне об'єднання — *Велику Хорватію*, як називає її Костянтин Багрянородний⁴.

В майбутній Волинській землі також виникали потужні етнополітичні об'єднання східного слов'янства, але тут їх розвиток проходив більш дискретно, що викликало неоднозначну інформацію джерел і як наслі-

¹ Висловлюю вдячність всім тим, хто своїми порадами, зауваженнями і матеріалами допоміг мені в роботі над цією статтею: О.В. Майорову (Санкт-Петербург, Росія), О.С. Галкіній (Москва, Росія), П.В. Лукину (Москва, Росія), Л.В. Войтовичу (Львів, Україна), М. Парчевському (Краків, Польща).

² И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко: *Города-государства Древней Руси*. Ленинград 1988, С. 103—156; А.В. Майоров: *Галицко-Волинская Русь: Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург 2001.

³ У другій половині X ст., рятуючись від натиску печенігів, у Верхнє Подністров'я, яке належало хорватам, переселилася частина уличів і тиверців (В.В. Седов: *Восточные славяне в VI—XIII вв.* Москва 1982, С. 128). Саме хорвати — разом з цими переселенцями — і стануть основою населення майбутньої Галицької землі.

⁴ Див.: А.В. Майоров: *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. Санкт-Петербург 2006; Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э.: Начальные этапы формирования государственности*. В: „*Rossica Antiqua*”. *Исследования и материалы*. Отв. ред. А.Ю. Дворниченко, А.В. Майоров. Санкт-Петербург 2006, С. 6—39.

док — вкрай суперечливу історіографію з великою кількістю гіпотетичних концепцій передісторії Волинської землі. Тому, на наш погляд, краще підійти до проблеми безпосередньо *ad fontem*, не звертаючи уваги на численні суперечливі і часто нічим не обґрунтовані історіографічні побудови.

«Повість временних літ», розповідаючи про передісторію цього регіону, згадує бужан, волинян і дулебів⁵. Якщо йти за її текстом буквально, то виходить, що *дулеби* і *бужани* — це назви давніх слов'янських етнополітичних об'єднань, які існували колись там, де тепер — в часи літописця — знаходяться *волиняни*⁶. Причину зникнення *дулебів* і заміну їх *волинянами* начеб-то пояснює інформація про війну з аварами⁷. Автор цього літописного фрагменту переказав, очевидно, якийсь слов'янське епічне сказання про війну між аварами і *дулебам*⁸, в якому авари наділені рисами міфічних велетнів, які жили до заселення землі звичайними людьми, що говорить про його глибоку давність⁹. В ході цієї війни слов'яни були роз-

⁵ «[...] бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже вельняне [...] дулеби живяху по Бугу, где ныне вельняне» (*Лаврентьевская летопись*. В: *Полное Собрание Русских Летописей* (далі — ПСРЛ). Т. 1. Москва 2000, С. 11—13; *Ипатьевская летопись*. В: ПСРЛ. Т. 2. Москва 2001, С. 8).

⁶ Л. Нідерле вірно, на наш погляд, відзначив, що «взаємозв'язок між цими назвами племен незрозумілий, однак всі вони, напевно, ведуть свої початки від одного великого, найзахіднішого руського племені, які жило між Західним і Південним Бугом — в історичній Волині» (Л. Нідерлех: *Славянские древности*. Москва 2000, С. 169).

⁷ «Въ си же времяа, быша и Ѡбри [авары — М.Ж.], иже ходиша на цара Ираклиа и мало его не яша. Си же Ѡбри воеваху на Словѣнх и примучиша Дулѣбы, сушая Словѣны и насилѣ втораху женамъ Дулѣбскимъ: аще поѣхати баше Ѡбрину, не дадше въпрачи кона, ни волу, но велаше въпрачи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести Ѡбрину и тако мучаху Дулѣбы. Баху бо Ѡбри тѣломъ велицѣ и оумомъ горди, и потреби на Богъ и помроша вси, и не воста ни единъ Ѡбринъ. И есть притча в Руси до сего дни: погибоша аки Ѡбри; ихъ же несть племени ни наслѣдка» (ПСРЛ, Т. 2, С. 8). Пор. з розповіддю про утиски аварами слов'ян в Хроніці Фредегара (*Свод древнейших письменных известий о славянах*. Т. 2 (VII—IX вв.). Сост. С.А. Иванов, Г.Г. Литаврин, В.К. Ронин. Отв. ред. Г.Г. Литаврин. Москва 1995, С. 367). Остання фраза літописного фрагменту співпадає з посланням константинопольського патріарха Миколи Містика до болгарського царя Симона у 923/924 г. (С.А. Гедеонов: *Варяги и Русь. В 2-х частях*. Москва 2004, С. 319), що напевно, пояснюється тим, що вон мали характер «біблейської притчі». Але літописець міг використати грецькі або південнослов'янські джерела. Про це ж свідчить і його розповідь про війну аварів з імператором Іраклієм (напевно облога Константинополя у 626 р.). Однак відносити до книжних джерел розповідь про аварів і дулебів повністю немає підстав (Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 8).

⁸ В.О. Ключевский: *Курс русской истории. Часть I*. В: Його ж: *Сочинения в девяти томах*. Т. 1. Москва 1987, С. 123.

⁹ У старопольській традиції авари-обри наділялись образом допотопних (доісторичних) велетнів (В.Я. Петрухин, Д.С. Раевский: *Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье*. Москва 2004, С. 178), що свідчить про походження цього сказання з часів існування єдиного етнополітичного об'єднання дулебів, частина яких внаслідок аварського нашествия переселилась на захід — в Чехію і Польщу.

громлені і завойовники наділи на них *igo* — ярмо, волов'ячий запряг¹⁰, як символ підпорядкування за «землеробським» епосом¹¹.

На наш погляд, Л.В. Войтович, доволі аргументовано, датує цю аваро-дулебську війну 561—562 рр.¹² Після неї дулебський союз розпався, а частина *дулебів* відійшла на захід — в Чехію і Польщу, де добре відома за шеренгою джерел¹³. Остання обставина спонукала деяких дослідників відносити літописну легенду про аваро-дулебську війну до західнослов'янських *дулебів* і бачити в ній відбиток їх епосу¹⁴, або ж до *дулебів* паннонських¹⁵. На наш погляд, такі побудови безпідставні¹⁶. Слов'янські легенди про аваро-дулебську війну — спільні для всіх гілок *дулебів* — відносяться до того часу, який передував розпаду їх єдності. І вони збереглися і в східно- і у західнослов'янських *дулебів*.

Після аварського розгрому, на відміну від *хорватів*, *дулебам* не вдалося зберегти домінуючого становища у вихідному регіоні свого проживання, і вони уступили цю позицію на Волині *волинянам*, що і відзначив літописець. В той же час, частина *дулебів* залишилася на місці. На початку X ст. літопис згадує про їх участь у війську Олега при його поході на Константинополь¹⁷. Немає достатніх підстав вважати це літописне свідчення книж-

¹⁰ А.Ф. Журавлєв: *Материальная культура древних славян по данным праславянской лексики*. В: *Очерки истории культуры славян*. Москва 1996, С. 143.

¹¹ В.Я. Петрухин, Д.С. Раевский: *Очерки истории...*, С. 179.

¹² Л.В. Войтович: *Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі*. В: *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І.К. Свешнікова. Львів 1998, С. 286—294; Його ж: *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э...*, С. 10—11. Немає жодних підстав датувати ці події більш пізнім часом — VIII—IX ст., як це робив, зокрема, О.О. Шахматов, який доводив, що похід на *дулебів* авари здійснили не в період свого просування на захід в Панонію, а, навпаки — пізніше з заходу на схід — з Панонії під натиском франків (А.А. Шахматов: *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград 1919, С. 20). Ця гіпотеза суперечить обставинам *дулебської* міграції, яка йшла зі *сходу на захід*, а також історико-географічним реаліям, в яких знаходилися авари і слов'яни, які жили на Волині у VIII—IX ст. (Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э...*, С. 10—11).

¹³ L. Niederle: *Slovanske starožitnosti*. Т. 2. Praha 1906, s. 369—370. Про топонімічні сліди їх міграції див.: Н. Łowmiański: *Początki Polski*. Т. 1. Warszawa 1962, s. 258—259.

¹⁴ Ф. Вестберг: *К анализу восточных источников о Восточной Европе*. „Журнал министерства народного просвещения” 1908, Февраль, С. 394—397; А.Е. Пресняков: *Княжое право Древней Руси. Лекции по русской истории*. Киевская Русь. Москва 1993, С. 264.

¹⁵ S.M. Kuczyński: *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII*. В: „Slavia Orientalis” 1958, № 2, s. 226—227; В.Д. Корольук: *Авары (обры) и дулебы русской летописи*. В: *Археологический ежегодник за 1962 год*. Москва 1963.

¹⁶ Ср.: И.Я. Фроянов: *К истории зарождения Русского государства*. В: Його ж: *Начала русской истории*. Избранное. Санкт-Петербург 2001, С. 725, Прим. 44.

¹⁷ *Лаврентьевская летопись...*, С. 29; *Ипатьевская летопись...*, С. 21.

ним і невірогідним¹⁸. Воно відбиває інформацію літописця про існування в той час східнослов'янських *дулебів* і про збереження ними певної етно-політичної єдності. Про це свідчить і фіксація їх епосу на сторінках ПВЛ.

Поряд с *волинянами* поміщає *дулебів* як їх сучасників в середині X ст. і ал-Мас'уди¹⁹. Складно сказати, чи в цьому фрагменті мова йде про східнослов'янських *дулебів*, чи про західнослов'янських²⁰. Не можна з впевненістю сказати, що відомості ал-Мас'уди про *в.линана* і *д.лавна* походили з одного джерела і були синхронними. Інформація цього арабського автора про волинські та слов'янські етноси і політичні об'єднання в цілому потребують ще глибокого і докладного дослідження.

За літописом, на перший план в регіоні, після разгрому аварами *дулебів*, виходять *волиняни*. Але це не супроводжується якою-небудь зміною матеріальної культури регіону, щоби дозволило говорити про прихід якогось нового населення. Навпаки, у VI—IX ст. ми спостерігаємо на Волині послідовний розвиток матеріальної культури від празько-корчакської до луки-райковецької, причому остання еволюційно розвивається з першої²¹.

¹⁸ Л.В. Войтович: *Етнотерриториальная підоснова...*, С. 286—294; Його ж: *Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э...*, С. 7.

¹⁹ «Слідом за цим родом [за родом *в.линана* — волинянами — М.Ж.] з родів ас-сакаліба [слав'ян — М.Ж.] Істбрана, і в наш час їх цар називається Б. Сакляях [Б. Саклабдж]. *І рід, званий Д.лавна* [дулеби — М.Ж.]. Називають їх царя Вандж Аляф [Ваих Слаф] [виділено мною — М.Ж.]». Я користуюся неопублікованим ще перекладом, виконаним д. і. н., доцентом кафедри історії факультету соціології, економіки і права Московського Педагогічного Державного Університету Оленою Сергіївною Галкіною, яка любязно мені його надала ще до публікації, за що висловлюю їй свою глибоку вдячність.

²⁰ Пор.: В.В. Мавродин: *Образование Древнерусского государства*. Ленинград 1945, С. 86. Останньому варіанту надають перевагу деякі вчені, так як ім'я їх правителя *Вандж Аляф* (*Ваих Слаф*) можна співставити з іменем чеського короля Вацлава (чи Венцеслава, 921—929 гг.): ДЕ. Мишин: *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье*. Москва 2002, С. 63. В той же час, у «Баварському географі» є паралель до розповіді ал-Мас'уди про *в.линана*, яка датується 70-ми роками IX ст., що свідчить не на користь такого співставлення, якщо вважати інформацію *в.линана* і *д.лавна* синхронною. Або ж ці два пасажі в тексті ал-Мас'уди походять з різночасових джерел. Питання ж про те які дулеби — східно-або західнослов'янські — згадані в цьому джерелі залишається відкритим.

²¹ J. Głosik: *Archeologiczne badania powierzchniowe w r. 1956 nad Bugiem w okolicy Hrubieszowa*. „Wiadomości Archeologiczne” 1959—1960, Т. 26, з. 3—4, s. 320—321; А. Сын-каловски: *Матеріали до прадеійов Во́лїня і По́лїся Во́лїньського*. Warszawa 1961; S. Kuczynski: *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku przed rokiem 980*. W: *Początki państwa polskiego*. Т. 1. Poznań 1962, s. 233—251; J. Skrzypek: *Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i Grodów Czerwieńskich*. Warszawa 1962; В.Д. Баран: *Археологічні пам'ятки VI—VII вв. на території Західної Волині — важливе джерело до вивчення літописних дулебів*. «Український історичний Журнал» 1969, № 4; М.М. Кучинко: *Матеріальна культура населення междуречья Западного Буга и Вепра в IX—XIII вв*. В: *Исследования по истории славянских и балканских народов: Киевская Русь и её славянские соседи*. Москва 1972; Його ж: *Історично-культурний розвиток Західного*

Жодних ознак зміни населення, чи просто приходу в регіон яких-небудь нових етнічних груп, не прослідковується²². Тому, на наш погляд, найбільш переконливим поясненням етнополітичних змін в регіоні є думка Л.В. Войтовича за якою «ця територія [Волинь — М.Ж.] була заселена, по меншій мірі, чотирма—п'ятьма спорідненими племенами, які періодично формували політичні об'єднання, які носили назву за іменем племені-гегемона»²³. Простіше кажучи, на Волині на перший план висувалися то одна *славиния*²⁴, то інша. І, якщо першими гегемонами на Волині були *дулеби*, то після їх розгрому аварами, першість в регіоні перейшла до *волинян*²⁵.

Про останніх збереглася також інформація східних джерел, записаних досить рано і незалежних від східнослов'янської традиції. Зрозуміло, їх

Побужжя в IX—XIV століттях. Луцьк 1993; Його ж: *Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині*. Луцьк 1994; Його ж: *Давньоруське городище Вал в Надстир'ї*. Луцьк 1996; Його ж: *Волинська земля X — середини XIV ст.* Луцьк 2002; A. Nowakowski: *Górne Pobiże w wiekach VIII—XI. Zagadnienia kultury*. Łódź 1972; И.П. Русанова: *Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом*. Москва 1973; В.В. Седов: *Восточные славяне...*, С. 90—101; Його ж: *Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование*. В: Його ж: *Избранные труды*. Москва 2005, С. 41—50; M. Parczewski: *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odlam wschodni i zachodni*. Kraków 1991; Його ж: *Początki sąsiedztwa polsko-rusko-słowackiego w świetle danych archeologicznych*. W: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Red. M. Parczewski, S. Czopka. Rzeszów 1996; М.М. Кучінко, Г.В. Охріменко: *Археологічні пам'ятки Волині*. Луцьк 1995; W. Szymański: *Posąg ze Zbrucza i jego otoczenie. Lata badań, lata wątpliwości*. „Przegląd Archeologiczny” 1996, Т. 44; Л. Михайлина: *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ 2007. В цих же працях див. характеристику археологічної культури цього регіону у вказаний період.

²² Л.В. Войтович вказує, що «якщо б у VII—X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то така зміна неминуче знайшла б відбиток в археологічному матеріалі. Але нічого подібного знайти не сталося» (Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 7).

²³ Там само, С. 7, 11—12. Див. також: В.В. Мавродин: *Образование Древнерусского государства...*, С. 85—86; Б.А. Рыбаков: *Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.* Москва 1982, С. 236—237.

²⁴ Так називали етнополітичні об'єднання слов'ян візантійські автори (Г.Г. Литаврин: *Славини VII—IX вв. — социально-политические организации славян*. В: Його ж: *Византия и славяне*. Санкт-Петербург 2001). Про коректність вживання цього найменування до східнослов'янських об'єднань типу древлян, вятичів, радимичів і т. д. див.: А.А. Горский: *Русь: от славянского Расселения до Московского царства*. Москва 2004, С. 9—19.

²⁵ Гіпотеза, за якою волиняни — це тільки нова назва дулебів (В.Д. Баран: *Склавини та анти у світлі нових археологічних джерел*. В: *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Збірник наук. стат. присв. 100-річчю з дня народження В.П. Петрова*. Київ—Львів 1997, С. 131—132) видається безпідставною. Летописець чітко розділяє дулебів і волинян як більш ранніх і більш пізніх представників Волинської землі (ПСРЛ, Т. 1, С. 11—13; Т. 2, С. 8—9).

інтерпретація поки-що не може бути визнана до кінця задовільною. Вже згадуваний ал-Мас'уді в своїх «Золотих копальнях і розсипах самоцвітів»²⁶ (бл. 947 р.) повідомляє: «І ці „язичники” розділяються на різні роди: з них рід, у якого з глибокої древності була державність. Був у них цар, якого називали Маджк (Маджл). І цей рід називається влинанна. У древності за цим родом йшли решту родів ас-сакаліба [слов'ян — М.Ж.] „за змістом: цей рід найбільше знатний з ас-сакаліба, т. я. в них вперше з'явилася державність”, так як саме в них „влинанна” був цар, і інші їх царі підпорядковувалися йому [виділено мною — М.Ж.] [...] У ас-сакаліба багато родів і різновидів [...] Раніше ми згадали звістку про царя, якому підпорядкувалися всі їх царі в древності, і це Маджк „цар” влинанна. І цей рід один корінь з коренів „тобто. одна з головних династій” ас-сакаліба, шанований в їх родах. І це йде у них з древності. Пізніше з'явилися незгоди між їх родами, і щез їх порядок „ієрархія”. І їх роди стали ворожими один до другого. Цар кожного їх роду є царем, як ми згадали, з їх царів, поз причини, про яку довго розповідати [виділено мною — М.Ж.]»²⁷.

Аналогічну інформацію передає Ібрагім ібн Йа'куб ал-Ізраїле ал ат-Туртузі (до 912/913—після 966), єврейський купець з Тортоси, який відвідав у 965 р.²⁸ слов'янські землі в Центральній Європі, напевно, Чехію і землі ободритів²⁹. Твір Ібрагіма ібн Йа'куба дійшов у фрагментах у творах більш пізніх авторів ал-Бекрі (XI в.), ал-Німаріга (XI в.), ал-Казвіні (XIII в.), ібн Саїда (XIII в.)³⁰. Правда, назва *волинян* у Ібрагіма ібн Йа'куба звучить трохи інакше, ніж у ал-Мас'уді — *Wlinb'b*, а ім'я його правителя — *Maha*³¹. В решті вони практично співпадають.

²⁶ Так недавно переклав назву його праці Д.В. Микульський: *Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусайн ибн 'Али ал-Мас'уди Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749—947 гг.]*. Составление, перевод с арабского, примечания, комментарии и указатели Д.В. Микульского. Москва 2002.

²⁷ Переклад Е.С. Галкіної. Див. також: А.Я. Гаркави: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. Санкт-Петербург 1870, С. 135—138; Т. Lewicki: *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*. W: *Slavia Antiqua*. Т. 2. Poznań 1940/1950, s. 355—360.

²⁸ Це датування найбільш переконливе: Ф. Вестберг: *Комментарий на записку Ибрагимата Ибн-Якуба о славянах*. Санкт-Петербург 1903, С. 77—78; Т. Kowalski: *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekrego*. Kraków 1946, s. 40—41; J. Widajewicz: *Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba*. Kraków 1946, s. 10—14; А.П. Ковалевский: *Славяне и их соседи в первой половине X в. по данным аль-Масуди*. В: *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. Москва 1973, С. 63; Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 36—37, 47, Прим. 23.

²⁹ Там само, С. 37.

³⁰ А.А. Куник, В.Р. Розен: *Известия ал-Бекри и других авторов о руси и славянах*. Санкт Петербург 1878; Т. Lewicki: *Świat słowiański...*, s. 356—367.

³¹ Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 9.

Ця інформація арабських джерел викликає великі суперечки. Намагання пов'язати *волинян* з поморським містом Воліном³² безпідставні: у Помор'ї не було жодного слов'янського «племени» з подібною назвою³³, а сам Волін став значним економічним і політичним центром лише з другої половини і, особливо, з кінця X ст., хоча виник, судячи за останніми археологічними дослідженнями ще у першій половині IX ст.³⁴ Але розквіт цього міста почався в часи після того, як був написаний твір ал-Мас'уді³⁵. Відсутні і достатні підстави, щоби робити більш древньою історію Воліна і відносити її до часів, які передували написанню цитованих східних джерел³⁶.

³² Див. наприклад: M. Charmoy: *Relation de Mas'oudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens Slaves*. Paris 1832—1833, s. 84; H. Łowmiański: *Początki Polski*. T. 2. Warszawa 1964, s. 358.

³³ О.С. Галкіна звернула мою увагу, що у ал-Мас'уді *слов'янський «рід» В.линана* — це *жителі міста Воліна*, які теж повинні були називатися «волинянами». Але у ал-Мас'уді мова іде про «рід», а не місто. Сумнівно, що він міг назвати жителів Воліна за назвою їх міста, при цьому жодного слова не сказавши про місто. Інших схожих прикладів, коли б ал-Мас'уді чи інші арабські автори називали б те чи інше слов'янське «плем'я» за назвою його міста немає.

³⁴ Час виникнення Воліна і його розвиток на ранніх етапах викликають вельми суперечливі судження в літературі: H. Bollnow: *Burg und Stadt in Pommern bis zum Beginn der Kolonisationszeit*. In: „Baltische Studien”. Stettin 1936, T. 38, P. 48—96; Z. Wojciechowski: *Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku*. Katowice 1939; W. Kowalenko: *Starosłowińskie grody portowe na Bałtyku*. „Przegląd Zachodni” 1950, R. 6, z. 5—6, s. 378—419; Його ж: *Dalsze badania nad starosłowińskimi portami na Bałtyku w IX—XIV wieku*. Poznań 1953; *Szczecin i Wolin we wczesnym średniowieczu*. Wrocław 1954; R. Kiersnowski: *Główne momenty rozwoju środków wymiany na Pomorzu wczesnofeudalnym*. „Wiadomości Archeologiczne” 1956, T. 23, s. 229—251; Його ж: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza*. Warszawa 1959; L. Leciejewicz: *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*. Wrocław 1962; E. Rozenkranz: *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*. Gdańsk 1962; J. Kostrzewski: *Pradzieje Pomorza*. Wrocław 1966; J. Olczak, K. Siuchniński: *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*. T. 1—2. Poznań 1966—1968; W. Filipowiak: *Wollin (Wolin) und Kammin (Kamień Pomorski) im frühen Mittelalter*. In: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum*. Bd. 1: *Stand, Aufgaben und Perspektiven*. Hrsg. von M. Gläser. Lübeck 1997; W. Filipowiak: *Some aspects of the development of Wolin in the 8th—11th centuries in the light of the results of new research*. In: *Polish Lands at the Turn of the First and the Second Millennia*. Ed. P. Urbańczyk. Warsaw 2004; M. Dulnicz: *Uwagi o początkach ośrodków handlowych na południowym brzegu Bałtyku (VIII—IX w.)*. W: *Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej*. Red. S. Moździoch. Wrocław 1999; W. Duczko: *Obecność skandynawska na Pomorzu i słowińska w Skandynawii we wczesnym średniowieczu*. W: *Salsa Cholbergensis: Kolobrzeg w średniowieczu*. Red. L. Leciejewicz, M. Rębkowski. Kolobrzeg 2000.

³⁵ Історія безперервного піднесення Воліна у IX—XI ст. прямо протилежна розповіді ал-Мас'уді, який пише про розпад древнього політичного об'єднання.

³⁶ А.П. Новосельцев: *Образование Древнерусского государства и первый его правитель*. В: *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Москва 2000, С. 471; Його ж: *Восточные славяне и образование древнерусского государства*. В: *История России с древ-*

Ще більш безпідставне³⁷ ототожнення слов'янського етнополітичного об'єднання цих арабських відомостей з Великою Моравією, що також пропонувалося дослідниками³⁸, так як подібне твердження зовсім довільне, тим більше, що у ал-Мас'уді Велика Моравія названа своїм власним іменем³⁹. А.Я. Гаркави так само безпідставно, на наш погляд, ототожнив в одній з своїх праць *в.линану* ал-Мас'уді з Валахією⁴⁰. Пропонувалося ототожнити названий у ал-Мас'уді та Ібрагіма ібн Йа'куба слов'янський народ з *велетями-лютичами*, що допустимо, на думку деяких вчених з позицій арабської графіки⁴¹. Але і така версія не виглядає переконливою⁴². Немає жодних підстав говорити про те, що *лютичі* колись були гегемоном у якомусь значному слов'янському етнополітичному об'єднанні, яке пізніше розпалося⁴³.

нейших времён до конца XVII в. Отв. ред. А.Н. Сахаров, А.П. Новосельцев. Москва 2000, С. 47; Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 9.

³⁷ Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 10.

³⁸ А. Сункаловски: *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa 1961, s. 179.

³⁹ Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 63.

⁴⁰ А.Я. Гаркави: *Sur un passage des «Prairies d'Or» de Maçoudi concernant l'histoire ancienne de Slaves*. Sankt-Petersbourg 1881, s. 9.

⁴¹ Див. наприклад: F. Westberg: *Ibrāhīm Ibn Ja'kūb's Reisebericht über die Slawenländer aus dem Jahre 965*. Sankt-Petersburg 1898, s. 49; Т. Kowalski: *Relacja Ibrahima ibn Jakuba...*, s. 48, 56; Т. Lewicki: *Jeszcze o Wioletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza X w. Al-Mas'udiego*. „Pamiętnik Słowiański” 1956, s. 108—110; Його ж: *Obrzędy pogrzebowe pogańskie Słowian*. „Archeologia” 1955, Т. 5, s. 150; Т. Левицкий: *Малоизвестный западнославянский народ по описанию ал-Масуди*. В: *Ближний и Средний Восток*. Москва 1962; J. Widajewicz: *Studia nad relacją...*, s. 18—21; Його ж: *Masudi o Wioletach*. „Pamiętnik Słowiański” 1951, Т. 2, s. 55—82; А. Miquel: *La Géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du XI-e siècle*. Paris—La Haye 1975, s. 314; В.М. Бейлис: *К вопросу о коньектурах и о попытках отождествления этнонимов и топонимов в текстах арабских авторов IX—XIII вв. о Восточной Европе*. В: *Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины*. Вып. 1. Москва 1989, С. 57—58; Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 37, 47—48, Примеч. 25.

⁴² А.П. Ковалевский: *Абу-л-Хасан Али ал-Масуди як вчений*. В: *Праці історичного ф-ту Харківського держ. ун-ту*. Т. 5. Харків 1957; Його ж: *Славяне и их соседи...*, С. 62—79; G. Labuda: *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. Poznań 1960, s. 56; Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 66—67; Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 9—10.

⁴³ H. Bulin: *Německy přínos k dějinám polabských slovanů*. In: *Vznik a počátky slovanů*. D. 3. Praha 1958, s. 5, 71; E. Schuldt: *Die Ausgrabungen im Gebiet der “2 Alten Burg” vom Sukov, Kreis Teterow*. In: *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg: Jahrbuch 1963*. Mecklenburg 1963, s. 217—238; J. Herrmann: *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder — Neisse una Elbe*. Berlin 1968, s. 164. Єдине, що в історії лютичів може бути співставлене з інформацією арабських авторів — це лише розпад їх «племінного союзу» у середині IX ст. (див. про нього: *Die slaven in Deutschland. Ein Handbuch*. Hrsg. J. Herrmann. Berlin 1985, s. 8), але цю подію складно узгодити з інформацією ал-Мас'уді та Ібрагіма ібн Йа'куба, які писали, що від названого «роду ас-сакалиба» походять всі інші їх «роди», що навряд чи можна віднести до велетів-лютичів (Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 66—67).

Крім того так східні джерела⁴⁴, як і західні⁴⁵, узгоджено розповідають про відсутність у лютичів сильної княжої влади. Якщо під *wlinb'b*, від яких походять всі інші слов'янські «народи», Ібрагім ібн Йа'куб подав велетів-лютичів, то зовсім незрозумілим для чого він пише про них у *різних* місцях свого твору і називає їх трохи різними іменами.

Д.Е. Мишин недавно поспробував ототожнити *В.линану* ал-Мас'уді та *Wlinb'b* Ібрагіма ібн Якуба з *венетами*, які у Йордана (VI ст.) виступають як предки всіх слов'янських народів⁴⁶. Але у всіх більш пізніх, стосовно твору Йордана, західних джерелах *венетами* (*вендами*) завжди називається лише певна група слов'ян⁴⁷ і немає навіть натяку на те, що колись *венети* були зверхніми над іншими слов'янами, або мали у древності своє значне політичне об'єднання.

Вирішальне значення в питанні про те, де ж знаходилася *В.линан* ал-Мас'уді: на Волині чи на Балтійському Помор'ї (у Волині чи в землі лютичів) має, на наш погляд, розгляд «слов'янської інформації» ал-Мас'уді в цілому і визначення того, про якій регіон Східної Європи він розповідає. Саме в цьому регіоні і потрібно шукати *В.линану*. Ряд слов'янських «родів», які перераховує ал-Мас'уді, доволі впевнено локалізуються у Центрально-Східній і почасти Південній Європі⁴⁸. Ця локалізація підтверджується і ремаркою арабського автора, яка передує розповіді про *В.линане*, «У них [слов'ян — М.Ж.] царі, і деякі з них сповідують християнство якобітського [несторіанського] напрямку»⁴⁹. Останнє виключає балтійських слов'ян.

Далі ал-Мас'уді згадує якогось слов'янського правителя: «І перший з царів ас-сакаліба царь ад-дайр [духовного центру, місця знаходження хра-

⁴⁴ Ібрагім ібн Йа'куб у фрагменті своєї праці, де він поза сумнівами описує велетів-лютичів (Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 37) повідомляє, що «вони не мають царя і не дозволяють управляти собою [одному] правителю, а здійснюючими владу серед них є їх старці [чи старші — М.Ж.]» (Т. Kowalski: *Relacja Ibrahima ibn Jakuba...*, s. 50). Про соціальний статус цих «старців» див. в роботі: П.В. Лукин: *Нарочитые мужи и старцы. О терминологии славянской «племенной знати»*. В: *Россия и Удмуртия: История и современность*. Сост. и общ. ред. В.В. Пузанова и А.Е. Загребина. Ижевск 2008.

⁴⁵ Титмар Мерзебургський на початку XI ст. вказував на те, що «всіма тими, які разом називаються лютичами, жоден володар одноосібно не управляв [Hiis autem omnibus, qui communiter Liutici vocantur, dominus specialiter non presidet ullus]» (Thietmari: *Merseburgensis episcopi chronicon*. In: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series*. Т. 9. Hrsg. von R. Holtzmann. Bonn 1935, s. 304; Титмар Мерзебургский: *Хроника. В 8 кн.* Пер. с лат. И.В. Дьяконова. Москва 2005, С. 103).

⁴⁶ Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 67. Пор.: Йордан: *О происхождении и деяниях гетов (Getica)*. Вступ. статья, пер., коммент. Е.Ч. Скржинской. Санкт-Петербург 2000, С. 67.

⁴⁷ Див. про неї: В.В. Седов: *Славяне: Историко-археологическое исследование*. В: В.В. Седов: *Избранные труды...*, С. 324—402.

⁴⁸ Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 63—65.

⁴⁹ Переклад О.С. Галкіної.

му ас-сакаліба]. І у нього великі міста і численні населені пункти. *І купці-мусульмани приїжджають в столицю його володіння з різноманітними товарами* [виділено мною — М.Ж.]⁵⁰. Ім'я⁵¹ цього слов'янського «царя» — *ад-дайр* багато вчених читало, як *ал-Дир* і співставляли, відповідно, з літописним Діром⁵². Пропонувалися і інші варіанти⁵³. Д.Є. Мішин, відкинувши всі інші варіанти, як безпідставні⁵⁴, запропонував вважати це ім'я спотвореним іменем правителя Волзької Болгарії Алмуша⁵⁵, якого ібн-Фадлан називає у своєму творі *маліком ас-сакаліба* — «князем слов'ян»⁵⁶. Але і така ідентифікація зовсім не переконливіша від висунених раніше і справедливо відкинутих Д.Є. Мишиным.

За О.С. Галкіною⁵⁷, це «ім'я» слов'янського правителя треба читати та інтерпретувати як «„правитель” духовного центру, місця знаходження храму ас-сакаліба», що відкидає всі раніше пропоновані його ідентифікації. Це навело дослідницю на думку про те, що *ад-дайр* — це один з правителів балтійських слов'ян, добре відомих своїми храмами⁵⁸. Але це також, напевно чи вірно: за ал-Мас'уді у столицю цього слов'янського правителя прибувають «торговці-мусульмани з різноманітними товарами», що зовсім нереально для правителя балтійських слов'ян. Ще більш виразні слова ал-

⁵⁰ Переклад О.С. Галкіної.

⁵¹ Деякі вчені вважали, що йдеться не про ім'я, а про назву народу чи країни. Див. наприклад: P. Ratkoš: *Pramene k dejinám Vel'kej Moravy*. Bratislava 1968, s. 310; А.М.Н. Shboul: *Al-Masūdi and his World. A Muslim Humanist and his Interest in non-Muslims*. London 1979, p. 185—186.

⁵² I. Leleweil: *La Géographie du Moyen Âge*. Т. 3. Bruxelles 1852, s. 50; А.Я. Гаркави: *Сказания...*, С. 137; В. Dorn: *Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan*. In: *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg. XII-e série*. Т. 23. № 1. Sankt-Petersbourg 1875, s. XXXIII; L. Hauptmann: *Dolazak hrvata*. In: *Zbornik kralja Tomislava*. Zagreb 1925, s. 106; В.В. Мавродин: *Образование древнерусского государства...*, С. 218; О. Pritsak: *The origin of Rus*. Harvard 1981, s. 142, 176; Н.Ф. Котляр: *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. Киев 1986, С. 54; А.П. Новосельцев: *Образование Древнерусского государства...*, С. 472; Його ж: *Восточные славяне...*, С. 61—62 і т. д.

⁵³ M. Charmoy: *Relation de Mas'oudy...*, s. 97; T. Lewicki: *Państwo Wiślan-Chorwatów w opisie al-Mas'udī'ego*. „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności” 1948, Т. 49, s. 22—34; А.П. Ковалевский: *Славяне и их соседи...*, С. 71.

⁵⁴ Д.Є. Мішин: *Сакаліба...*, С. 68—69.

⁵⁵ Там само, С. 69—70.

⁵⁶ *Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг.* Статті, перевод и комментарии А.П. Ковалевского. Харьков 1956, С. 121—148.

⁵⁷ Дослідницею підготований повний коментований переклад всіх відомостей ал-Масуді про слов'ян та їх сусідів у Східній та Центральній Європі, який готується до друку у третьому томі збірника *Rossica antiqua: Исследования и материалы*.

⁵⁸ Такі храми знаходилися і у Центрально-Східній Європі, наприклад, у Прикарпатті, де дослідники виявили значний слов'янський культовий центр з рядом значних храмів. Див.: И.П. Русанова, Б.А. Тимошук: *Языческие святилища древних славян*. Москва 2007.

-Мас'уді, сказані ним про сусіднього з *ад-дайр* слов'янського правителя: «Слідом за цим царем [за „царем” ад-дайр — М.Ж.] з царів ас-сакаліба цар ал-Авандж [авандж — народ (цар ал-Іфрандж) — М.Ж.]. І у нього міста і обширні поселення, і кілька військ, численні. І він воює з Румом [Візантією — М.Ж.] і ал-Іфрандж [франками — М.Ж.] і ан-нукбард, і іншими народами. І війна між ними проходить зі змінним, успіхом [виділено мною — М.Ж.]»⁵⁹.

Не вдаючись у проблему атрибуції цього слов'янського правителя⁶⁰, відзначимо, що воювати з Румом, тобто Візантією, правитель балтійських слов'ян ніяк не міг. Це змушує шукати його володіння десь в межах досягнення Візантії — тобто у Центрально-Східній або, скоріше, — Південній Європі.

Далі ал-Мас'уді розповідає про те, що «слідом за цим царем [за „царем” ал-Авандж — М.Ж.] з царів ас-сакаліба цар тюрків»⁶¹ тобто угрів⁶², яких наш автор помилково відносить до слов'ян. «І цей рід [тюрків-угрів — М.Ж.] найбільш красивий зовнішнім виглядом з ас-сакаліба і найбільш численний і найбільш боездатний [стійкий]»⁶³. Це наводить на думку, що двох попередніх слов'янських правителів треба шукати десь по сусідству з уграми, що повністю узгоджується з інформацією ал-Мас'уді про те, що у столиці одного з них торгують мусульманські купці, а інший воює з Візантією. Підсумовуючи викладене, ми бачимо, що весь контекст розповіді ал-Мас'уді про *Влинана* зв'язаний з Центрально-Східною Європою⁶⁴, яка межувала з Угорщиною, володіннями франків і Візантією. Саме тут, а зовсім не на Балтійському Помор'ї і потрібно шукати *Влинану*.

Ототожнення *Влинана* ал-Мас'уді та *Wlinb'b* Ібрагіма ібн Йа'куба саме з східноєвропейськими *волинянами*⁶⁵, видається на сьогоднішній день най-

⁵⁹ Переклад О.С. Галкіної.

⁶⁰ Огляд історіографії див.: Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 69—70. З неврахованих автором відзначимо позицію А.П. Новосельцева, який прочитав ім'я цього слов'янського правителя як *ал-Олванг* і ототожнив його з літописним Олегом (А.П. Новосельцев: *Образование Древнерусского государства...*, С. 472; Його ж: *Восточные славяне...*, С. 62).

⁶¹ Переклад О.С. Галкіної.

⁶² Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 70.

⁶³ Переклад О.С. Галкіної.

⁶⁴ Крім всього іншого просто неможливо пояснити той факт, що ні ал-Мас'уді, ні хтось з його попередників, чи сучасних йому авторів, не знали про існування Балтійського моря і жодного разу не згадали його. Не знали арабські автори того часу і про жоден з народів, які жили в районі Балтійського моря і взагалі — півночі Східної Європи (Е.С. Галкіна: *Тайны Русского каганата*. Москва 2002, С. 72—81; Її ж: *Номады Восточной Европы: этносы, социум, власть (I тыс. н. э.)*. Москва 2006, С. 204—207).

⁶⁵ Див., наприклад: В.О. Ключевский: *Курс русской истории...*, С. 122—124; F. Westberg: *Ibrāhīm Ibn Ja'kūb's...*, s. 47; A. de C. Motyliński: *Chroniqued'Ibn Saghūr sur les imams rostemidesde Tahert*. In: *Fctes du XIV-e Congrès des orientalistes*. Alger 1905. III partie — Paris 1908, s. 10—11; П.Н. Третьяков: *Восточнославянские племена*. Москва

більш переконливим⁶⁶. Це ототожнення підтверджується і унікальним повідомленням «Баварського географа» — анонімної пам'ятки, створеної, як довів О.В. Назаренко, у швабському монастирі Райхенау у 70-х рр. IX ст. — в період знаходження там Мефодія зі своїми учнями, від яких і була отримана, скоріше всього, його автором настільки детальна інформація про численні слов'янські (в основному) етнополітичні об'єднання в Центральній і Східній Європі⁶⁷. В цьому джерелі сказано, що «Серівани — це королівство настільки [велике], що від нього походили всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок»⁶⁸. Найбільш переконливим є пояснення цієї назви — *серивани* (*Zerivani*) — від слов. **Сърvjane*⁶⁹ — *червяни*, що говорить про те, що «королівство» (*regnum*) це потрібно розміщати в районі літописних⁷⁰

1953, С. 298; G. Labuda: *Okres „wspólnoty” słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej*. W: *Slavia Antiqua*. Poznań 1948, Т. 1, s. 203—225; И.Я. Фроянов: *К истории...*, С. 724—727; Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 8—11 і наст. і т. д.

⁶⁶ На думку Д.Є. Мішина пошук *в.линана* на Волині наштовкується на ряд заперечень. Він сумнівається, що у першій половині X ст. слов'яни Центральної Європи чи слов'яно-германського регіону [саме звідси отримав на думку Д. Є. Мішина ал-Мас'уді інформацію про *в.линане* — М.Ж.] ще пам'ятали про події на Волині приблизно чотирьохстолітньої давнини (панування дулібів до приходу аварів) і чому тоді назва народу виступає не в оригінальній формі, яка тоді вживалася, а у іншій, яка з'явилася пізніше, в інших історичних умовах? (Д.Є. Мішин: *Сакалиба...*, С. 66). Ці сумніви вченого зовсім безпідставні, він просто пішов за поширеним в історіографії, але невірним ототожненням дулебського і волинського союзів і віднесенню їх до часів, які передували аварам. Насправді ж союз волинян якраз і прийшов на зміну дулебському, розгромленому аварами та існував пізніше аварського нашестя.

⁶⁷ А.В. Назаренко: *Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX—XII вв.* Москва 2001, С. 51—70.

⁶⁸ А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники IX—XI вв. Тексты, перевод, комментарий*. Москва 1993, С. 14; Його ж: *Древняя Русь...*, С. 54—55.

⁶⁹ T. Lehr-Splawinski: *Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach*. „*Język Polski*” 1961, Т. 41, s. 265; А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники...*, С. 34—35. Комент. 40.

⁷⁰ Вони згадуються в літописі в зв'язку з подіями кінця X — початку XI ст. (ПСРЛ, Т. 1, С. 81, 150; Т. 2, С. 69, 137). Пізніше в цьому регіоні існувала *Червенська земля* (ПСРЛ, Т. 2, С. 746), де жили *черв'яни* (ПСРЛ, Т. 2, С. 487). Виникнення цієї назви напевно, варто відносити до більш раннього часу — до епохи, яка передувала формуванню міст-держав, які називаються у давньоруських джерелах у своєму територіально-політичному значенні *землями*. Очевидно, що «плем'я» *черв'ян*, яке тут жило, при зміні суспільно-політичного устрою — виникненню міст-держав, яке відбулося на межі X—XI ст. (И.Я. Фроянов, А.Ю. Дворниченко: *Города-государства...*, С. 39—40) дало назву новому політичному об'єднанню, яке виникло в регіоні — *Червенській землі*. В цьому плані доля імені *черв'ян* аналогічна долі імені *волинян*, яке дало назву Волинській землі. Укріплене городище в Червені виникло ще в середині X ст. (А.В. Куза: *Древнерусские городища X—XIII вв. Свод археологических памятников*. Москва 1996, С. 153), тобто до включення цих земель в склад Київської Русі. Це місто було, очевидно, центром *черв'ян*, подібно як місто Волинь було центром *волинян*. Про Червенські гради і їх історію див.: А.В. Лонгинов: *Червенские города*. Варшава 1885; Я.Д. Ісаєвич: *Территория и населения «Червенских градів»*

*Червенських градів*⁷¹ — тобто на Волині⁷². Змістовна паралель обох розповідей — ал-Мас'уді та Ібрагіма ібн Йа'куба з однієї сторони і «Баварського географа» — з іншої — є повною: вони повідомляють про існування у слов'ян у минулому якогось значного етнополітичного об'єднання, від якого походить багато слов'янських народів⁷³. А розташування цих двох «народів-предків», хоч і названих трохи по-різному, в одному регіоні, робить тотожність повною⁷⁴.

(X—XIII ст.). В: *Український історичний збірник*. Вип. 1. Київ 1971; Його ж: «Градъ Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX—начало XI вв.). В: *Исследования истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья*. Москва 1972; А. Порре: *Grody Czerwieńskie*. W: *Słownik starożytności słowiańskich*. Т. 2. Wrocław 1964; Н.Ф. Котляр: *Формирование территории и возникновение городов в Галицко-Волинской Руси IX—XIII вв.* Киев 1985, С. 24—33.

⁷¹ G. Labuda: *Okres „wspólnoty” słowiańskiej...*, s. 203—225; А.А. Горский: *Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства*. В: *Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 год*. Москва 1997, С. 277—278; І.П. Крип'якевич: *Галицько-Волинське князівство*. Львів 1999, С. 29, 81, 84; Л.В. Войтович: *Черв'яни у працях І. Крип'якевича (До питання про початок державності)*. В: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. Львів 2001, С. 818—822; Його ж: *Восточное Прикарпатье...*, С. 23.

⁷² Поряд з Zegiani — черв'янами у «Баварському географі» названі і власне волиняни — Velunani (А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники...*, С. 14; Його ж: *Древняя Русь...*, С. 54—55).

⁷³ На думку багатьох вчених розповідь ал-Мас'уді про *В.линана* базується на одному з арабських авторів IX ст., який побував у візантійському полоні: Мусліму ал-Джармі чи Харуну ібн Йах'я (А.П. Новосельцев: *Образование Древнерусского государства...*, С. 471—472; Його ж: *Восточные славяне...*, С. 47—48), тобто, в кінцевому рахунку на візантійській традиції. На ній же, судячи по всьому, базується (через Мефодія і його учнів), в ряді своїх фрагментів і «Баварський географ». Тому, цілком логічно допустити, що ці — практично співпадаючі — фрагменти в наших джерелах є відбитком єдиної — візантійської, в кінцевому рахунку — традиції. Але це, скоріше, попередня гіпотеза. Д.С. Мішин, зокрема, пов'язує розповідь ал-Мас'уді про *В.линана* з західними джерелами (Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 68), але його аргументом на користь такої гіпотези є запропонована ним фантастична тотожність *Маджка* з Карлом Великим, яка не має під собою жодних підстав. Дошкульним місцем даної версії є наявність аналогічної розповіді ще і у Ібрахіма ібн Йа'куба, який черпав інформацію про слов'ян, в основному, з західних джерел. Питання залишається відкритим.

⁷⁴ *Черв'яне* — це, очевидно, частина волинян, яка можливо панувала на протязі якогось часу в їх етнополітичному об'єднанні (Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 11), назва якого пов'язана — як і ім'я частини хорватів *білі хорвати* — з кольоровою географічною семантикою. Червоний колір звично вказував на південне розташування того етносу чи політичного об'єднання, в назві якого зустрічався (А.В. Майоров: *Константин Багрянородный...*, С. 45). То, що схожі — «червоні» — назви слов'янських «племен» були поширені у ранньому середньовіччі підтверджує літопис попа Дуклянина, який згадав про існування у Далмації *Червоної Хорватії* (Ф. Шишић: *Летопис попа Дуклянина*. Београд 1928, С. 16—18).

Ідея про існування на Волині значного етнополітичного об'єднання волинян видається достатньо переконливою⁷⁵. Лише немає підстав співставляти його, як це часто робиться⁷⁶, з розповіддю «Повесті временних літ» про аваро-дулебську війну і вважати, що саме авари розгромили *В.линану*. Мова в джерелах іде про різні етнополітичні об'єднання східного слов'янства, які існували на Волині в різний час. Якщо дулебський союз був розгромлений в середині VI ст. аварами і розпався, втративши своє значення, то союз *волинян* виник пізніше і прийшов якби на зміну дулебському союзу. Саме так логічніше всього розуміти слова ПВЛ.

Датувати час існування етнополітичного союзу *волинян*, про який розповідають ал-Мас'уді, Ібрагім ібн Йа'куб та «Баварський географ», виходячи лише з їх інформації дуже складно. Ал-Мас'уді розповідає про нього, як про існуючого «в глибокій древності». Не містить датуючих ознак інформація «Баварського географа» (за виключенням верхньої дати — дати формування самої пам'ятки — 70-і рр. IX в.). Але археологічні матеріали повністю підтверджують повідомлення наших писемних джерел (а заодно і доказують правильність саме волинської атрибуції названого в них древнього слов'янського етнополітичного об'єднання): у VIII—IX ст. з ареалу культури *луки-райковецької* виділяються ряд локальних культур, з яких виростають культури літописних *волинян*, *древлян*, *дреговичів*, *полян*⁷⁷. Ця археологічна картина, очевидно, відбила процес розпаду етнополітичного союзу, очоленого *волинянами*⁷⁸, який описаний нашими джерелами.

⁷⁵ Див.: В.О. Ключевский: *Курс русской истории...*, С. 122—124; Л. Нидерле: *Славянские древности...*, С. 169—170; М.С. Грушевський: *Історія України-Руси*. Т. 1. Київ 1991, С. 377; Б.Д. Греков: *Борьба Руси за создание своего государства*. Москва—Ленинград 1945, С. 25—31; Його ж: *Киевская Русь*. Москва 1953, С. 441—443; В.В. Мавродин: *Образование древнерусского государства...*, С. 85—86; П.Н. Третьяков: *Восточнославянские племена...*, С. 297—298; В.В. Седов: *Восточные славяне...*, С. 93—94; И.Я. Фроянов: *К истории зарождения...*, С. 724—727; М.Б. Свердлов: *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII в.* Санкт-Петербург 2003, С. 92; Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 8—12 і т. д.

⁷⁶ Див. наприклад: А. Harkavy: *Travaux de la III-e Session du Congrès International des Orientalistes*. Т. 2. Sankt-Peterbourg 1876, s. 335; В.О. Ключевский: *Курс русской истории...*, С. 122—124; J. Marquart: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903, s. 147; М.Ю. Брайтчевський: *Про етнічну приналежність черняхівської культури*. В: *Археологія*. Т. 10. Київ 1957, С. 122—125 і т. д.

⁷⁷ В.В. Седов: *Древнерусская народность...*, С. 46—50.

⁷⁸ В історіографії відзначалося, що привести до об'єднання кількох слов'янських «племен» в одно ціле під гегемонією *волинян* могла боротьба з Візантією або з кочовиками (В. Ключевский О.: *Курс русской истории...*, С. 124; И.Я. Фроянов: *К истории зарождения...*, С. 726). Вартує відзначити, що до утворення подібних союзів вели в першу чергу закономірності внутрішнього соціально-політичного розвитку. Тим більше, що жодної боротьби з Візантією в цей період Волинь не вела, а після нашестя аварів її не загрожували і кочовики.

В літературі не раз пробували ідентифікувати особу слов'янського князя *Маджка* (*Маджла*) — правителя *В.линани*. Його намагалися ототожнити з Мезаміром⁷⁹ чи Мусокієм⁸⁰ — слов'янськими правителями VI ст., відомими за візантійськими джерелами, з польським князем Мешко I (960—992)⁸¹, з біблійським Мешехом⁸², з легендарним древньосербським правителем⁸³, з князем Само⁸⁴, чи навіть з Карлом Великим⁸⁵, у підпорядкуванні держави якого знаходився ряд слов'янських етносів. Однак, такі ототожнення безпідставні і довільні: їх автори фактично ігнорують той факт, що *Маджк* (*Маджл*) названий в джерелі правителем слов'янського «роду» *В.линана*. Схожість імени цього легендарного правителя древніх *волинян*, сильно спотвореного в арабській передачі, з іменами слов'янських правителів раннього середньовіччя, зафіксованими в автентичних візантійських та інших джерелах (Мусокій, Мезамір, Мешко і т. д.) досить цікава. Ці паралелі відносяться переважно до сусідніх з Волинню регіонів слов'янського світу і підтверджують, побіжно, правильність саме волинської локалізації *В.линани* ал-Мас'уді⁸⁶. Але ототожнення його з якою-небудь конкретною особою, відомою з інших джерел, поки-що не видається можливою⁸⁷.

Волинський етнополітичний союз проіснував до кінця X ст. і зберіг за собою гегемонію на Волині. Останній період його історії і його входження до складу Київської Русі виходять вже за рамки даного дослідження.

Крім *дулебів* і *волинян* в регіоні жили ще і *бужани*, відомі з руського літопису. Так і з «Баварського географа» (*buzani*), причому вони названі там поряд з *волинянами* (*welunzani*) як їх сусіди і сучасники⁸⁸. Напевно, *бужани* були однією з локальних слов'янських етнополітичних груп на Волині. Сказати про них щось більш конкретно складно.

⁷⁹ А. Наркavy: *Travaux de la III-e Session...*, s. 335; J. Marquart: *Osteuropäische und ostasiatische...*, s. 147; М.Ю. Брайчевський: *Про етнічну приналежність...*, С. 122—125.

⁸⁰ А.Я. Наркavy: *Sur un passage...*, s. 8; L. Niederle: *Slovanske starožitnosti*. Т. 4. Praha 1924, s. 79.

⁸¹ М. Шармоу: *Relation de Mas'ouduy...*, s. 94.

⁸² Ф. Вестберг: *Комментарий на записку Ибрагима Ибн-Якуба о славянах*. Санкт-Петербург 1903, С. 60.

⁸³ G. Labuda: *Okres „wspólnoty” słowiańskiej...*, s. 224—225.

⁸⁴ Д.Е. Мишин: *Сакалиба...*, С. 67.

⁸⁵ Там само, С. 67—68. Це фантастичне ототожнення повністю ігнорує контекст розповіді ал-Мас'уді про цього слов'янського правителя і розпад очоленого ним політичного об'єднання, описаного як *внутрішній* процес слов'янського світу.

⁸⁶ Серед імен балтійських слов'ян нічого схожого не зафіксовано.

⁸⁷ Пор.: Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 11.

⁸⁸ А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники...*, С. 14; Його ж: *Древняя Русь...*, С. 55.

У «Баварському географі» названі і деякі інші слов'янські етнополітичні угруповання, які жили в регіоні⁸⁹: *thafnezi* (таняне), *lendizi* (лендзяне)⁹⁰,

⁸⁹ Структура цієї пам'ятки дуже складна і далеко ще не ясна у сучасній науці (її аналіз з різних див. у працях: V. Keltsch von: *Der bairische Geograph*. „Alpreussische Monatschr“ 1886, Nr. 23; A. Kraliček: *Der sogenannte bairische Geograph und Mahren*. „Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens“ 1898, T. 2; E. Kucharski: *Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie „geografem bawarskim”*. W: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6—8 grudnia 1925*. T. 1. Lwów 1925; W. Fritze: *Die Datierung des Geographus Bavarus*. „Zeitschrift für Slavische Philologie“ 1952, Bd. 21, Heft 2; H. Łowmiański: *O pochodzeniu Geografa bawarskiego*. Roczn. Hist. 1951—1952, R. 20; Його ж: *Identyfikacja nazw Geografa bawarskiego*. St. Żr. 1958, T. 3; Й. Херрман: *Ruzzi. Forsdergen. Fresiti. K вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа» (первая половина IX в.)*. В: *Древности славян и Руси: к 80-летию акад. Б.А. Рыбакова*. Отв. ред. Б.А. Тимошук. Москва 1988; А.А. Горский: *Баварский географ...*; В.В. Седов: *Древнерусская народность...*, С. 63—65; А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники...*, С. 13—51; Його ж: *Древняя Русь...*, С. 51—70; Б. Томенчук: *Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом)*. В: *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Львів 2001; Л. Войтович: «Баварський Географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. «Український історичний журнал» 2009, № 5, С. 12—34 і т. д.). Далеко не всі названі у ньому етноніми і полігоніми можна впевнено ототожнити з відомими за іншими джерелами. Можна вважати, що джерело називає в єдиному переліку славинії різного порядку: первинні і вторинні (які складаються з об'єднань більш низького рівня), тому їм неможливо знайти відповідників у інших джерелах.

⁹⁰ Їх згадує і Костянтин Багрянородний в числі славиній, підпорядкованих русам (Константин Багрянородний: *Об управлении империей*. Москва 1989, С. 45, 157), про їх проживання на сході Волинської землі говорить і вказівка на їх сусідство з ультинами (уличами), *дервлиними* (древлянами) і *начинакитами* (печенегами) (там само, С. 157, див. також коментар Б.М. Флорі на С. 390). Лише тільки за умов такої локалізації вони могли знаходитися в середині X ст. у підпорядкуванні русі (Волинська земля в той час до складу Київської Русі не входила). Можливо, це одна з гілок великого праслов'янського — такого ж, як хорвати і дулеби — етнополітичного союзу лендзян (назва походить від загальнослов'янського *lęd- (пор: lęda — «необроблене поле»), *лендзяни* — «жителі необробленої землі» (Т. Lehr-Spławiński: *Łędzice — Łędzanie — Lachowie*. W: *Opuscula Casimiro Tymiennicki septuagenario dedicate*. Poznań 1959), яке розпалося в ході великого слов'янського розселення. Твердо локалізувати лендзян «Баварського географа» і Костянтина Багрянородного неможливо. Деякі вчені вважали, що Костянтин Багрянородний називає лендзянами все населення Волинської землі (H. Łowmiański: *Łędzanie*. W: *Slavia Antiqua*. T. 4. Poznań 1953; T. Wasilewski: *Dulebowie — Łędzianie — Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku*. Prz. Hist. 1976, nr 2), або, що він так називає радимичів (Г.А. Ильинский: *Кто были левçавинои Константина Багрянородного?* „Slavia” 1925—1926, T. 4). Подібні побудови безпідставні (Константин Багрянородний. *Об управлении империей...*, С. 316—317, 390, коментарі Б.М. Флорі, В.Я. Петрухіна, О.О. Мельникової). Швидше всього, Костянтин Багрянородний називає лендзянами невелике східнослов'янське етнополітичне об'єднання, яке розміщалося на сході Волинської землі і було вже в той час підпорядковане Києву (Волинська земля в цілому була завойована Києвом, очевидно, лише при Володимирі Святославичу).

prissani (присани), *licolane* (лучани) і т. д.⁹¹ З інших джерел ми знаємо також про існування *теребовлян* та інших невеликих етнополітичних угруповань слов'янства на Волині і в сусідніх з нею регіонах⁹², але сказати щось конкретне про їх історію практично неможливо, до того ж їх належність до волинського масиву спірна, хоча вони могли входити в політичне об'єднання під гегемонією *волинян*.

Як бачимо, етнополітична карта волинського регіону в додержавний період була дуже розмаїтою і тут поряд з великим етнополітичним об'єднанням — волинським союзом — існувало і багато маленьких *славиній* (які швидше всього, входили до його складу). Дуже цікаве питання про співвідношення етнополітичної карти регіону в додержавний період з містами-державами, які виникли тут пізніше⁹³, потребує ще глибокого дослідження.

⁹¹ А.В. Назаренко: *Немецкие латиноязычные источники...*, С. 14; Його ж: *Древняя Русь...*, С. 55.

⁹² Л.В. Войтович: *Восточное Прикарпатье...*, С. 17—26.

⁹³ Певна робота в цьому напрямку вже зроблена Л.В. Войтовичем: Л.В. Войтович: *Етнотериторіальна підоснова...*, С. 286—294.

Maksim Žich

Problemy politycznej genezy Ziemi Wołyńskiej (VI—początek X w.)

Streszczenie

Artykuł bada wczesną historię Wołynia, jednego z najstarszych ośrodków o słowiańskim etno-politycznym pochodzeniu. Od VI wieku istniało na tym obszarze kilkanaście słowiańskich związków politycznych, które w różnych okresach czasu cieszyły się wiodącą pozycją w regionie. Z Wołynia Słowianie przemieszczali się na tereny sąsiadujące z powodów wewnętrznych (wzrost populacji, rozwój ekonomiczny) i zewnętrznych (inwazja awarska). W drugiej połowie pierwszego stulecia Łędzianie, Bużanie i wiele innych plemion słowiańskich żyli w zgodzie z plemieniem Dulebów i Wołynia. Niewystarczające źródła nie dają jednak możliwości zbadania ich historii i wzajemnych relacji.

Maksim Žich

Die politische Genese des Wolhynischen Landes (6. — Beginn des 10.Jhs)

Zusammenfassung

In dem Artikel wird frühe Geschichte von Wolhynien, einem der ältesten Zentren von slawischer ethno-politischer Herkunft untersucht. Seit 6. Jh. gab es auf dem Gebiet einige zehn slawische politische Bünde, die in verschiedenen Perioden führende Stellung in der Region hatten. Aus inneren (wachsende Population, wirtschaftliche Entwicklung) und äußeren (Invasion von Avaren) Gründen umsiedelten die Slawen aus Wolhynien auf benachbarte Nachbargebiete. In der zweiten Hälfte des ersten Jahrhunderts lebten Lachen, Buschanen und andere slawische Stämme friedlich mit Duleben aus Wolhynien. Unzureichende Quellen machen es unmöglich, die Geschichte und die Wechselbeziehungen zwischen den einzelnen Stämmen zu untersuchen.